

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOWOŚCI

Bratysława: miasto na skrzyżowaniu kultur. Bratislava: mesto na križovatke kultúr, red. Andriej Moskwin, Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2016, 255 s.

Bratysława, współcześnie stolica Słowacji, przez wieki zachowywała wielokulturowy charakter, przez długi czas pełniła też rolę stołeczną w ramach wielonarodowego Królestwa Węgier. Miasto to współtworzyli Niemcy, Węgrzy, Słowacy i przedstawiciele innych narodowości. W przeszłości było znane pod swoją niemiecką nazwą Pressburg lub węgierską Pozsony (dla uniknięcia zamieszania nazewniczego w niniejszej recenzji stosowana jest konsekwentnie współczesna nazwa miasta, podobnie jak ma to miejsce w tekstach wchodzących w skład recenzowanej publikacji).

Prezentacja różnorodnych aspektów wielokulturowego rozwoju Bratysławy była celem konferencji, zorganizowanej w Warszawie przez Katedrę Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej i Instytut Słowacki w październiku 2016 roku. W jej wyniku powstała praca zbiorowa, zawierająca artykuły w języku polskim i słowackim, pod redakcją Andrieja Moskwin, opatrzona słowem wstępnym Milana Novotnego, dyrektora Instytutu Słowackiego w Warszawie. We wprowadzeniu Moskwin określił cel konferencji: próba zrozumienia fenomenu wielokulturowości miasta i znalezienia odpowiedzi na pytanie, czy Bratysława nadal stanowi skrzyżowanie kultur. Dlatego starano się zebrać głosy reprezentantów różnych dziedzin: historyków, historyków sztuki, kulturoznawców, slawistów i architektów. Z planowanych trzech kręgów tematycznych, obejmujących zagadnienia historii, kultury oraz urbanistyczno-architektoniczne, ten trzeci reprezentuje w zasadzie tylko jeden artykuł, chociaż tematyka

związana z zabudową miasta i jego obiektami przewija się także w tekstach wchodzących w zakres historii i kultury.

W pierwszym artykule Miłoś Marek przedstawia etniczne oblicze średniowiecznej Bratysławy. Pierwotna nazwa miasta miała źródłosłów słowiański i oznaczała najprawdopodobniej gród Presława lub Bresława (*Brezalauspurc*). W X wieku obszar późniejszego miasta został opanowany przez Węgrów, zaś od XI wieku można w Bratysławie odnotować obecność ludności niemieckiej. Wraz z rozwojem miasta Niemcy przekształcili się w grupę dominującą – co doskonale widać na przykładzie spisów podatkowych. Słowacy wchodzili w skład niższych warstw. Poza nimi w mieście obecni byli także Węgrzy – od XIV wieku pojawiają się wzmianki o ulicy Węgierskiej, jednak wśród opłacających podatki mieszczan figuruje niewielu takich, których można by uznać za Węgrów. Z innych narodowości swoją obecność w mieście wyraźniej zaznaczyli Żydzi, Czesi i Włosi. Pojawiali się też Polacy i Chorwaci. Autor artykułu słusznie zauważa, że określenia „der Polle” lub „Polner” nie muszą oznaczać przynależności etnicznej, lecz mogą odnosić się do niemieckich mieszczan z terenów Polski. Interesującym uzupełnieniem artykułu jest lista mieszczan opłacających podatki z lat 1503–1504 oraz mapki ukazujące miejsca pochodzenia bratysławskich mieszczan i Żydów.

Vladimír Segeš przedstawia w swoim tekście weduty Bratysławy, wykonywane dla uczczenia koronacji węgierskich królów i małżonek królewskich. Koronacje odbywały się w tym mieście od 1563 do 1830 roku. Weduty są cennym źródłem historycznym, jednak nie wszystkie prezentują widok miasta w sposób realistyczny. Naturalnie, posługując się nimi w badaniach nad przeszłością Bratysławy i przebiegiem koronacji, należy podierać się źródłami pisanymi. Artykuł opatrzonej jest pięknymi reprodukcjami omawianych wedut – można jedynie żałować, że ze względu na znaczne pomniejszenie nie zawsze daje się dostrzec wszystkie opisywane przez autora szczegóły.

Tekst Martina Gareka poświęcony jest postaci Samuela Zocha, pierwszego czechosłowackiego bratysławskiego żupana, urzędującego w latach 1918–1919, przed którym stało trudne zadanie integracji miasta zamieszkanego w większości przez Niemców i Węgrów z państwem czechosłowackim. Dla zapewnienia spokoju społecznego konieczne było zadbanie o aprowizację. Od nowa należało zorganizować instytucje czechosłowackie

i zapewnić funkcjonowanie administracji, zdolnej do posługiwania się językiem słowackim. Szczególny problem stanowiło uporządkowanie sytuacji w szkolnictwie, gdyż wśród nauczycieli przeważały osoby związane wcześniej z kulturą i państwowością węgierską. Wyrozumiałość wobec tych kadr wyrobiła Zochowi opinię „madziarona”, co – obok jego chęci kontynuowania kariery w strukturach Kościoła luterńskiego – stało się jedną z przyczyn jego dymisji. Położył on jednak fundamenty pod instytucjonalne i organizacyjne związanie Bratysławy z państwem czechosłowackim.

Z kolei Michał Rozenberg w swoim tekście rozważa argumenty, które przeważały za wyborem Bratysławy jako słowackiego centrum politycznego i kulturalnego po 1918 roku, kosztem dotychczasowego głównego ośrodka słowackiego życia narodowego, Turczańskiego Świętego Marcina, za którego kandydaturą opowiadała się Słowacka Rada Narodowa. Na korzyść Bratysławy przemawiało położenie nad Dunajem oraz na skrzyżowaniu dróg lądowych, co zapewniało lepszą komunikację ze światem zewnętrznym, a także odpowiednia infrastruktura i budynki nadające się na potrzeby nowej administracji. Nie bez znaczenia była też decyzja Vavra Šrobára, ministra pełnomocnego dla Słowacji, argumentującego wybór Bratysławy potrzebą podkreślenia nowej przynależności państwowej miasta i jego okolic. W artykule wystąpiły drobne błędy i literówki, które nie wpływają na jakość argumentacji autora, należało się ich jednak wystrzeżać. Na stronie 84 pojawia się na przykład słowo „wyzwoleńcy”, zamiast „wyzwoliciele”, na stronie 87 „adoptować” zamiast „adaptować” lub „zaadaptować”, na s. 90 – „Wislonovo mesto” zamiast „Wilsonovo mesto”. Na stronie 90 widnieje data 27 marca, ale bez podania roku. Warto dodać, że przy omówieniu późniejszych zmian ludnościowych Bratysławy brakuje wzmianki o wysiedleniu Niemców.

Tekst Márii Grófovej przedstawia rozwój Uniwersytetu Komeńskiego w Bratysławie w I połowie XX wieku. Autorka omawia także wcześniejsze tradycje uniwersyteckie miasta – jego pierwszą szkołę wyższą Universitas Istropolitana, funkcjonującą w latach 1467–1490, tradycje uczelni jezuickiej w Trnawie w XVII i XVIII wieku, upaństwowionej w 1769 roku i kilka lat później przeniesionej do Budy, a także kolejnej powstałej w Trnawie szkoły – Akademii Królewskiej, kształcącej w dziedzinie filozofii i prawa, którą w 1784 roku przeniesiono do Bratysławy. Ta ostatnia szkoła w 1874 roku została przekształcona w Wydział Nauk Państwowych

i Prawnych, a w 1912 roku w Uniwersytet Elżbiety. W 1919 roku władze czechosłowackie zamknęły tę uczelnię (przeniosła się do Budapesztu) i powołały istniejący do dzisiaj Uniwersytet Komeńskiego. Autorka wiele miejsca poświęca sprawom organizacyjnym i rozwojowi poszczególnych wydziałów. Wbrew informacji zawartej w angielskim streszczeniu, że tekst koncentruje się na dziejach uniwersytetu do 1950 roku, faktyczną cezurę stanowi koniec I Republiki Czechosłowackiej (marginalnie pojawiają się wzmianki o latach 40.). Na skutek tego, opisując szczegółowo rozwój poszczególnych wydziałów w I połowie XX wieku, Grofová pomija rozwój wydziału nauk przyrodniczych. Kolejne wydziały uniwersytetu, powstałe już w późniejszym czasie i wykraczające poza temat artykułu, autorka przedstawia w przypisie. W tekście można było uwypuklić wielokulturowe aspekty rozwoju uczelni – m.in. rolę Czechów w procesie jej tworzenia.

Pobytem zagranicznych (lub przybyłych z ziem czeskich) artystów i literatów w międzywojennej Bratysławie, długo- i krótkoterminowym, poświęcony jest tekst Martina Vašša. Autor przytacza liczne anegdoty z życia towarzyskiego i opisuje osobiste kontakty z przedstawicielami miejscowych środowisk artystycznych. Wśród gości wyróżniają się postaci Ilii Erenburga, Kazimiery Alberti, a przede wszystkim licznych czeskich artystów: Oskara Nedbala, Karla Tomana, Arnošta Frolka, Jaroslava Jareša.

Tekst Aleksandra Łupienki ujmuje problem rozwoju kultury miast w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX wieku pod kątem analizy tożsamości narodowych, lokalnych i metropolitarnych. Autor stawia tezę, że rozwój nacjonalizmu był z początku korzystny, bo pozwolił na szybszą modernizację zdefiniowanym w ten sposób wspólnotom narodowym, jego późniejszy rozwój i wynikające z niego konflikty ocenia jednak negatywnie.

Irena Bilińska tłumaczy w swoim artykule „nieobecność” Bratysławy w ideologicznej warstwie słowackiego ruchu narodowego I połowy XIX wieku, chociaż w mieście tym kształcili się liczni przedstawiciele słowackiego odrodzenia narodowego. Jednak po zwolnieniu w 1843 roku wykładowego w tamtejszym liceum ewangelickim Ľudovíta Štúra, głównej postaci ówczesnego ruchu narodowego, wielu jego uczniów opuściło miasto. Bilińska wskazuje, że wielokulturowa i wielojęzyczna przestrzeń, w której Słowacy stanowili jednak znaczną mniejszość w porównaniu z Niemcami i Węgrami, nie nadawała się do roli centrum kultury sło-

wackiej. Punktem odniesienia były mniejsze miasta, jak Nitra i Trenčyn czy średniowieczne ruiny na Devínie. W symbolice narodowej kluczowe pozycje zajmowały rzeki (z Dunajem na czele) i góry (Tatry). Rolę centrum odgrywały więc obszary peryferyjne, zaś kultura miejska nie stała się częścią kultury narodowej.

Przyczynek Radoslava Passii poświęcony jest miejscu Bratysławy w prozie Jána Roznera – utworach opublikowanych dopiero w ostatnich latach, już po śmierci zmarłego w 2006 roku twórcy. Wyraźnym zainteresowaniem pisarz obdarza wielokulturowość międzywojennej Bratysławy.

Zupełnie inną twarz prezentuje stolica Słowacji w prozie Jany Beňovej, której swój artykuł poświęciła Małgorzata Dambek. Bratysława Beňovej jest miastem, które zatraciło wiele ze swej wielokulturowości. Tworzą ją nowe, wybudowane w czasach socjalistycznych blokowiska, jak Petržalka, której mieszkańcy podejmują próby ustosunkowania się do dziedzictwa starego miasta.

Tekst Georga Doxa omawia dzieje teatru niemieckiego w Bratysławie u schyłku XVIII wieku oraz sylwetki modnych wówczas autorów sztuk. Publiczność bratysławska tamtej epoki jawi się jako otwarta, wyrobiona, na bieżąco zaznajomiona z najnowszymi dziełami, jak również z klasyką (Szekspir).

Artykuły Dagmary Podmakovej i Nadeždy Lindovskiej (ten pierwszy został przetłumaczony na polski), powstałe w ramach tego samego projektu grantowego VEGA nr 2/0143/16 – „100 rokov Slovenského národného divadla”, traktują o działalności Słowackiego Teatru Narodowego w I połowie XX wieku (czy też konkretnie I Republiki, jak w wypadku drugiego artykułu), a więc tematycznie nieco się pokrywają. Obie autorki wskazują na początkową dominację w mieście ludności niemieckiej i węgierskiej, niezainteresowanej sztukami wystawianymi w języku czeskim i słowackim, omawiają też rolę czeskiego zespołu w tworzeniu podwalin teatru. Podmaková w swoim tekście poświęca nieco miejsca sytuacji teatru w okresie II wojny światowej i w pierwszych latach powojennych¹. Lindovská

¹ Przy okazji na s. 200 w przypisie 35 wystąpił błąd w kwestiach niezwiązanych wprost z głównym tematem artykułu. Zmiany graniczne na Śląsku Cieszyńskim z 1938 r. nie zostały rozstrzygnięte w Monachium, a drogą ultimatum Józefa Becka. Z kolei w wyniku arbitrażu wiedeńskiego przyłączono do Węgier tylko południową część Rusi Podkarpackiej, aneksja całości nastąpiła dopiero w marcu 1939 r.

zwraca zaś uwagę na działalność sceny niemieckiej. W ramach wspomnianego grantu powstał też przyczynek Michaeli Mojžíšovej, dotyczący roli czeskich dyrygentów w kształtowaniu zespołu operowego Słowackiego Teatru Narodowego (Milan Zuna, Oskar Nedbal, Karel Nedbal, Zdeněk Košler).

Ostatni artykuł, autorstwa Michala Bogára, poświęcony jest tematyce związanej z trzecim kręgiem tematycznym książki i dotyczy suburbanizacji współczesnej Bratysławy w warunkach pogranicza. Bratysława jest bowiem ośrodkiem centralnym Republiki Słowackiej i jednocześnie miastem przygranicznym. Od wieków znajdowała się w „polu grawitacyjnym” Wiednia, którego oddziaływanie polityczne i kulturalne osłabło w okresie zimnej wojny. W wyniku przyłączenia do Bratysławy wielu okolicznych gmin w granicach miasta znajduje się obecnie dużo terenów niezabudowanych. Niewykorzystany pod względem urbanistycznym pozostaje też obszar dawnego, surowo strzeżonego pasa granicznego bloku komunistycznego. Jednym z priorytetowych problemów planowania przestrzennego jest zagospodarowanie w przyszłości tego obszaru, którego wieloletnia niedostępność spowodowała, że zdomowiło się w nim wiele rzadkich gatunków roślin i zwierząt. Innym zjawiskiem charakterystycznym dla słowackiej stolicy, postępującym od lat dziewięćdziesiątych XX wieku, jest transgraniczna suburbanizacja, a więc rozrastanie się przedmieść na obszary miejscowości położonych na terenie Austrii (Wolfsthal, Kittsee, Hainburg) i Węgier (Rajka, Bezenye, Dunakiliti), które w ten sposób przekształciły się w zaplecze mieszkaniowe Bratysławy. Niedostateczna pozostaje jednak infrastruktura komunikacyjna.

Książkę wzbogacono na końcu o noty o autorach, pozwalające zapoznać się z ich dorobkiem i zakresem zainteresowań badawczych. Należy docenić pracę tłumaczy i redaktorów, choć zdarzyła się „wpadka” w tłumaczeniu ze słowackiego tytułu dramatu Friedricha Schillera – w języku polskim brzmi on *Wilhelm Tell*, tak samo jak w niemieckim oryginale, nie *Wiliam Tell* (s. 201).

Praca zbiorowa pod redakcją Moskwina z pewnością nie wyczerpuje wszystkich aspektów postawionej w tytule tematyki – jest to jednak temat niezmierny i nie o to przecież chodzi w konferencjach, będących przede wszystkim miejscem spotkań przedstawicieli odmiennych dyscyplin naukowych. Daje przede wszystkim możliwość wglądu w różnorod-

ność rozwoju położonego nad Dunajem miasta, znajdującego się w zasięgu oddziaływania kilku kultur; możliwość szczególnie cenną dla polskiego czytelnika, dla którego słowacka stolica pozostaje wciąż przestrzenią niedostatecznie poznaną.

Grzegorz Gąsior

Asta Petraitytė-Briedienė, *Lietuvos diplomatinės tarnybos šefas Stasys Lozoraitis (1940–1983)*, Vilnius 2012, 408 s.

Pierestrojka w Litewskiej SRR stała się impulsem do krytycznej analizy wydarzeń historycznych od podpisania paktu Ribbentrop – Mołotow (uznanego jako przełomowy dla dalszych losów Europy Środkowo-Wschodniej). Zadania tego podjęło się młode pokolenie litewskich historyków. Ogłoszenie przez Litwę niepodległości 11 marca 1990 roku, a następnie faktyczne jej odzyskanie w wyniku rozpadu ZSRR, umożliwiło otwarcie archiwów, a tym samym studia nad dokumentami zarówno z okresu międzywojnia, jak i z lat 1940–1944, oraz nad powojennymi zespołami akt LSRR. Udostępnienie zastrzeżonych dotychczas dokumentów zaowocowało cennymi monografiami. Jeśli chodzi o prace obejmujące tematyką dzieje Republiki Litewskiej w latach 1918–1940¹, można tu wymienić chociażby takie książki: Liudas Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius 1996; Alfonsas Eidintas, *Antanas Smetona ir jo aplinka*, Vilnius 2012; relacje polsko-litewskie: Gintautas Vilkelis, *Lietuvos ir Lenkijos santykiai Tautų Sąjungoje*, Vilnius 2006 czy praca zbiorowa: *Suvalkų sutartis. Faktai ir interpretacijos*, red. Česlovas Laurinavičius, Jan Jerzy Milewski, Vilnius 2012; relacje litewsko-łotewskie: Zenonas Butkus, *Lietuvos ir Latvijos santykiai 1919–1929 metais*, Vilnius 1993, relacje litewsko-czechosłowackie: Dalia Bukelevičiūtė, *Lietuvos ir Čekoslovakijos dvišalių santykių dinamika 1918–1939 metais*, Vilnius 2010; zbiory publikowanych

¹ Autorka recenzji skupia się na publikacjach dotyczących tego okresu, gdyż zagadnienia omawiane w książce Asty Petraitytė-Briedienė odnoszą się w dużej części do polityków litewskich dwudziestolecia międzywojennego.